

Ю.В. Назаранка

**ЛЕКСЕМА ЯК АСНОВА ПАНЯЦЦЯ ПРЭЦЭДЭНТНАСЦІ
(на матэрыяле выслоўяў Я.Коласа)**

Навукова-тэарэтычнае даследаванне абавязкова ўключае ў свой інструментарый класіфікацыю як спосаб упарадкавання эмпірычнага матэрыялу на падставе пэўных прынцыпаў. Як могуць быць класіфікаваны тэксты-выслоўі аднаго аўтара, эксцэпціраваныя з яго твораў?

Відавочна, што такая класіфікацыя перш за ўсё павінна арыентавацца на сэнс выслоўяў і грунтавацца на тэматычным прынцыпе. Па-другое, у аснову класіфікацыі можа быць пакладзены жанравы прынцып. Па-трэцяе, падзел можа ўлічваць “тэхніку выслоўнасці”, г. зн. асаблівасці вобразна-мастацкіх сродкаў, якія выкарыстоўваў пісьменнік.

Змест выслоўя – істотная рыса яго як тэксту пэўнага тыпу. “...Пад тэкстам мы будзем разумець, – адзначае А.А. Брудны, – звязную, кампактную, узнаўляльную паслядоўнасць знакаў або вобразаў, разгорнутую па страле часу, якая выражае пэўны змест і валодае сэнсам, у прынцыпе даступным разуменню” [2, с. 25].

Авалодванне зместам выслоўя, **асэнсаванне** яго адбываецца ў пэўным “кагнітыўным полі”. Аднясенне тэксту да “кагнітыўнага поля” здзяйсняецца з дапамогай ключавых паняццяў, якія перадаюцца прэцэдэнтнымі моўнымі адзінкамі – лексемамі, уласнымі найменнямі, выказваннямі, тэкставымі рэмінісцэнцыямі [8, с. 83–107] і пад. І само выслоўе, як мы ўжо адзначалі, можа быць ахарактарызавана як прэцэдэнтны тэкст.

Паняцце прэцэдэнтнасці шырока выкарыстоўваецца ў сучаснай навуцы, у прыватнасці – этнапсіхалінгвістыцы і лінгвакультуралогіі (В.П. Красных, Н.Д. Бурвікова, В.Г. Костомаров, Л.Н. Чумак). Але ў межах беларускага мовазнаўства яно патрабуе, як кагнітыўна-тэрміналагічны неалагізм, пэўных дадатковых тлумачэнняў перад тым, як гэта катэгорыя будзе выкарыстана для тэматычнай класіфікацыі Коласавых выслоўяў.

Сярод прэцэдэнтных феноменаў для мэтаў нашай працы як найважнейшае будзе выкарыстоўвацца паняцце прэцэдэнтнай лексемы. Прэцэдэнтная лексема – гэта слова, якое, акрамя канкрэтнага лексічнага значэння, мае яшчэ статус знака вышэйшай духоўнай каштоўнасці. Такія лексемы А.Ф. Лосеў называў “роднымі і вечнымі словамі”. “Найвышэйшай формай значэння служыць *каштоўнасць*. Вядомы, напрыклад, спіс Ларана: *Бог, Радзіма, веды, абавязак, дружба, пляшчота, жыццё, надзея...* Гэта

каштоўнасці, якім не месца за музейным шклом; яны павінны жыць у свядомасці, і прыходзяць яны ў свядомасць не толькі з асабістага досведу, але і з апаведальных тэкстаў – гістарычных, фальклорных, літаратурна-мастацкіх” [2, с. 25].

Прэцэдэнтныя лексемы маюць у мове адносны статус: яны могуць актуалізавацца, станавіцца сітуацыйна-ключавымі адзінкамі, указваць на значнасць прадмета разважання ў пэўных жыццёвых абставінах; але могуць і не выяўляць сваёй сувязі са светам духоўных каштоўнасцей. Прыкладам першага могуць служыць лексемы, што сталі загалоўнымі словамі ў “Спробе слоўніка новага мыслення” [7]: *асоба, сям’я, мода, утопія, памяць, гісторыя, творчасць, экалогія* і іншыя; або ўваходзяць у склад назваў раздзелаў, як у кнізе “Кветкі ў легендах і паданнях” [5]: *Царыца з царыц – ружа; Эмблема цнатлівасці, кветка Архангела Гаўрыіла і дынастыі Бурбонаў – лілея; Улюбёнец гарэмаў і кветка гульні на біржы – цюльпан* і г. д.; або уваходзяць у тэксты як назвы колераў у кнізе “Пра дзелавую этыку і этыкет” [3, с. 161–162]: *Шэра-зялёны – вельмі не любяць у Францыі; Блакітны – для кітайцаў адзін з колераў жалобы, у Індыі – сімвал праўдзівасці, для мусульман – абярэг ад сурокаў, егіпцяне вельмі любяць яго* і г. д.

У аснове прэцэдэнтнага ці звычайнага (лексікаграфічнага) успрыняцця слова нярэдка ляжаць адрозненні паміж людзьмі ў кругаглядзе, адукаванасці, вопыце, веданні роднай мовы і роднай культуры, дыскурсіўнай падрыхтаванасці і шмат у чым іншым. Таму прэцэдэнтнасць той ці іншай лексемы можа стаць аб’ектам філасофіі, прадметам тлумачэння і навучання як пэўны феномен быцця чалавека.

Прэцэдэнтная лексема ў свядомасці носьбіта мовы выступае як своеасаблівы фрэйм – адмысловая ўніфікаваная канструкцыя ведаў, як спосаб семантызацыі вопыту, як цэнтр лексічнага поля [11, с. 58] і адначасова як сродак духоўна-культурнага структуравання рэчаіснасці, інструмент і катэгорыя семантыкі разумення, паказчык кагнітыўнага развіцця моўнай асобы.

Вакол прэцэдэнтнай лексемы групуюцца іншыя парадыгматычна і сінтагматычна звязаныя з ёю адзінкі – сінонімы, антонімы, дэрываты і пад., утвараючы своеасаблівае кагнітыўнае поле, якое бяспрэчна з’яўляецца феноменам нацыянальнай культуры. Напрыклад, як сведчыць С.М. Талстая, “лексіка-семантычнае поле *лёсу* ў славянскіх мовах адрозніваецца павышанай дзеяслоўнасцю. На лексічным узроўні гэта

выяўляецца ў тым, што галоўныя і найбольш пашыраныя ў славян назвы (імёны) *лёсу* з’яўляюцца аддзяяслоўнымі дэрыватамі” [10, с. 143].

Прэцэдэнтная лексема вельмі часта служыць крыніцай або зыходным пунктам з’яўлення ў мове перыфрастычных адзінак або цэлай сістэмы метафар. Так, прэцэдэнтны знак *цяжкая сітуацыя* спарадзіў фрэйм метафар па колькасці звыш сямідзесяці адзінак [5, с. 138]. Тым самым мова аказваецца здольнай выступаць у якасці сродку трансляцыі культуры, спосабу фарміравання моўнай свядомасці ў яе нацыянальна-культурным і кагнітыўна-духоўным аспектах. Прэцэдэнтная лексема ператвараецца ў нацыянальна-культурны сімвал, а іх пэўная сукупнасць – напрыклад, назвы міфалагічных істот – становяцца ключавымі канкардансамі да агромністай сферы феноменаў духоўнай культуры.

Нарэшце, ключавая прэцэдэнтная лексема можа вызначаць падтэкст усяго твора, семантыку мастацкага твора ў цэлым. Менавіта так адбываецца з агульнымі (не ўласнымі) лексемамі *дрыгва, вайна і мір, парфумер* у творах Я. Коласа, Л. Талстога, П. Зюскінда і шмат якіх іншых аўтараў.

Яшчэ раз падкрэслім, што гаворка ідзе не пра ўласныя імёны, а пра лексіку звычайную, агульную, якая, на нашу думку, адлюстроўвае духоўную культуру этнасу не ў меншай ступені, чым адзінкі, якім ў навуцы прысвечана мноства даследаванняў, – фразеалагізмы, прыказкі і іншыя малыя фальклорныя жанры і пад.

Праблема этнакультуралагічнай значымасці агульнай лексікі знайшла ў мовазнаўстве адлюстраванне праз паняцце канатацыі (Ю.Д. Апресян, Н.Д. Арутюнова), але, як нам уяўляецца, па-новаму пастаўлена ў этналінгвістыцы (Е. Бартмінскі, А. Вежбіцка).

Урэшце рэшт, прэцэдэнтнасць агульнай лексемы сцірае грані паміж яе лексікаграфічным азначэннем, энцыклапедычным тлумачэннем і яе філасофска-культуралагічным аналізам. “Калі б я ўзяўся напісаць кнігу пра словы *шанцаванне і супадзенне*, атрымалася б таўшчэзная энцыклапедыя” – заўважае пісьменнік, філосаф і мастак-семіёлаг П. Каэльё.

Можна сцвярджаць, што этнакультурныя стэрэатыпы камунікацыйных зносін звязаны з лексікай кожнай мовы не ў меншай ступені, чым з яе клішыраванымі адзінкамі, што маюць яўную этнакультуралагічную канатацыю. Мы падзяляем думку, згодна з якой “...узаемадзеянне мовы і культуры ... прымае разнастайныя формы, але відавочным з’яўляецца тое, што спробы высветліць, хто з іх «галоўны»,

поспеху мець не будуць” [4, с. 86]. Вось чаму паняцце прэцэдэнтнай лексемы можа быць выкарыстана для эксперыментальнай лінгвакультуралагічнай класіфікацыі аўтарскіх выслоўяў як тэкстаў пэўнага тыпу. Можна спадзявацца, што менавіта катэгорыя прэцэдэнтнасці дасць магчымасць наблізіцца да стварэння дастаткова аб’ектыўнай карціны духоўнага свету беларускага мастака слова, як яна адбілася ў яго эстэтычным асэнсаванні жыцця і яго мове.

Эстэтычна-мастацкі дыкурс і духоўная культура ў цэлым могуць быць прадстаўлены (але не вычарпаны) у выглядзе моўна-культурнай парадыгмы як сацыяльна-пазнавальнай мадэлі, што ляжыць у аснове мовы і разам з тым звязана з адпаведнымі сферамі духоўнай культуры. Элементамі такой парадыгмы будуць ключавыя лексемы, якія выбіраюцца эмпірычна на падставе існуючых ведаў.

Моўна-культурная парадыгма будзеца на падставе аналізу аўтарскай мовы, яе семантычнай сістэмы, яе актуалізацыі ў тэксце згодна з правіламі рытарычнага дыкурсу. Для выслоўяў Якуба Коласа такая парадыгма будзе ўключаць наступныя (найбольш агульныя!) прэцэдэнтныя лексемы: *чалавек, лёс, прырода, радзіма, праца, дарога, думка, слова, гора-радасць, гарэлка, парадак, вобразы-сімвалы*.

Не ставячы сабе мэту вычарпальна апісаць прэцэдэнтнасць гэтых ключавых лексем, мы будзем раскрываць іх сэнс праз “антэцэдэнтныя дэфініцыі” і праз прыклады аўтарскіх выслоўяў. Антэцэдэнтная дэфініцыя – гэта спосаб раскрыцця сэнсу прэцэдэнтнай лексемы праз спісы яе антэцэдэнтаў – іншых лексічных адзінак, якія ўзяты з тэксту твораў і ўмоўна лічацца тымі, што папярэднічаюць агульнай (найбольш абстрактнай) лексеме, напрыклад: *чалавек* – гэта Сымон, Апанас, Ян..; галава, ногі, горла..; гонар, злосць..; маладзец, дурыла..; вулічны выжыга, добрае імя і г. д. і г. д.

Антэцэдэнтнае значэнне – гэта несумненна семантыка-кагнітыўная з’ява. Але яно не супадае ні з лексікаграфічнай дэфініцыяй, ні з азначэннем філасофска-энцыклапедычным. Яно адлюстроўвае аўтарскае стаўленне да тэмы выслоўя, яго бачанне пэўнай ідэі праз слова і ўласцівыя яму катэгорыі якаснай ацэнкі, эмацыянальнасці, экспрэсіўнасці, персуазійнасці (пераканальнасці) і пад., што дало падставы некаторым даследчыкам гаварыць пра спецыфічную катэгорыю “мастацкай мадальнасці” [9, с. 2 і наст.], якая характарызуе сэнс выслоўя і “вобраз аўтара” ў ім. Вось як вызначаў асабістую сферу прамоўцы (іншымі словамі, антэцэдэнтнае значэнне) Ю.Д. Абрэян: “У гэтую сферу ўваходзіць сам прамоўца і ўсё

фізічна, маральна, эмацыянальна ці інтэлектуальна блізкае яму, ... усё, што знаходзіцца на момант выказвання ў яго свядомасці” [1, с. 645].

Такім чынам, выслоўі Якуба Коласа не з’яўляюцца бессістэмным зборам выпадковых назіранняў і разваг. Гэтае мноства **ўпарадкавана аб’ектыўна** згодна з ключавымі моўна-культурнымі канцэптамі, што існуюць у моўнай карціне духоўнага свету беларуса і што знайшлі эстэтычна-мастацкае адлюстраванне ў дыскурсе пісьменніка. У гэтым заключаецца сацыяльна-творчая і этнамоўная роля пісьменніка (як і літаратуры або фальклору ў цэлым) – адпаведнымі тэкстамі замацоўваць, захоўваць і перадаваць здабыткі нацыянальнай духоўнай культуры, сацыяльнай самасвядомасці данага маўленчага калектыву.

Як паказвае моўны матэрыял, для сэнсу выслоўяў Коласа найбольш істотнымі з’яўляюцца наступныя прэцэдэнтныя лексемы: *чалавек, лёс, прырода, радзіма, праца, дарога, думка, слова, гора-радасць, гарэлка, парадак, вобразы-сімвалы*. За кожнай з іх стаіць адпаведнае тэматычнае кола выслоўяў. Зразумела, што колькасць прэцэдэнтных лексем можа быць павялічана, але гэта прынцыпова не зменіць аб’ектыўнай карціны тэматычнага падзелу выслоўяў.

Прэцэдэнтныя лексемы служаць аб’ектыўным крытэрыем і эфектыўным інструментам семантычнага аналізу тэкстаў і адначасова даюць магчымасць назапашваць адзінкі для слоўніка мовы беларускай духоўнай культуры.

Літаратура

1. Апресян Ю.Д. Дейксис в лексике и грамматике и наивная картина мира // Ю.Д. Апресян. Избранные труды: В 2 т. М.: Школа “Языки русской культуры”, 1995. Т.2: Интегральное описание языка и системная лексикография.
2. Брудный А.А. Понимание и текст, 2001.
3. Венедиктова В.И. О деловой этике и этикете. М.: Фонд Правов. культ., 1994.
4. Говард М. Сучасная культурная антрапанімія. Мінск: Тэхналогія, 1995.
5. Золотницкий Н.Ф. Цветы в легендах и преданиях. Минск: БелЭн, 1994. 318 с.
6. Москвин В.П. Русская метафора: опыт семиологической классификации (на материале системы образных средств выражения смысла ‘безвыходная ситуация’) // Язык и культура: Матер. I Междунар. конференции. Киев: УИМО, 1992.
7. Опыт словаря нового мышления / Под ред. Ю.Афанасьева и М.Ферро. М.: Прогресс, 1989. 560 с.
8. Супрун А.Е. Исследования по лингвистике текста, 2001.
9. Сычова Е.К. Функционально-семантическая структура басенного афоризма: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. Мінск, 1996.
10. Толстая С.М. “Глаголы судьбы” и их корреляты в языке культуры // Понятие судьбы в контексте разных культур. М.: Наука, 1994.
11. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания // Когнитивные аспекты языка / Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 23. М.: Прогресс, 1988.